

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ

ЧИТАЙТЕ:

*Мargarита
ЖУЙКОВА:*

«Сьогодні є дві мови: є російська і є радянська».

*Євген
ГУЦАЛО:*

...тікати треба з такого «простору», й чим далі, тим краще!

*Тетяна
МЕТЕЛЬОВА:*

Конституція не може бути тимчасовим явищем.

*Каріна
БАРАНЦЕВА:*

Поділ влад і демократія пов'язані безпосередньо.

*Олександр
ШМОРГУН:*

Україна продовжує повторювати хибні кроки, які робляться в Росії.

*Ігор
ВЕРБА:*

Переважна більшість наукових кадрів залишилась на окупованій території свідомо...

*Ярослав
ДЗИРА:*

«Скоротити за штатним розписом...»

*Людмила
КРАСИЦЬКА:*

Нас єднає в одній оселі, одній родині сам батько Тарас...

*Богдан
ЧЕРВАК:*

донедавна «поет-фашист», а сьогодні поет-класик...

3

ЖУРНАЛ ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ДУМКИ

Березень

IV-Й РІК ВИДАННЯ

1995

ЗМІСТ

CONTENTS

НАЦІЯ

Маргарита Жуйкова. Чи потрібна українцям «русскаяязычная» мова?

Євген Гуцало. Ментальність орди, або ж творення «Євразійського простору».

NATION

Marharyta Zhuikova. Do the Ukrainians Need the «Russianian» Language?

Yevhen Hutsalo. Mentality of Horde or Creation of «Europe-Asia Space».

ПРОБЛЕМА

Тетяна Метельова. Свободу — Конституції!, або дещо про стосунки одиничного і загального в контексті війни законопроектів.

Каріна Баранцева. Поділ влад і державна служба.

PROBLEM

Tetyana Metelyova. Freedom to the Constitution! or Something about Relations of Singl and General in the Context of Low Project War.

Karina Barantseva. Division of Power and State Service.

ЕКОНОМІКА

Олександр Шморгун. Філософія економічної реформи чи нова руйнівна утопія?

Тамара Мацко. Політика зайнятості та ринок праці в Україні крізь призму світового досвіду.

Олег Голуб. Про ліс та його вартість.

Петро Біленчук, Павло Бабич, Павло Кубрак. Пріоритетні напрямки діяльності в галузі нових інформаційних технологій.

EKONOMICS

Olexander Shmorhun. Philosophy of Economic Reform or New Destructive Utopia?

Tamara Matsko. The Policy of Envolvement and the Market of Labour in Ukraine through Prism of World Experience.

Oleh Holub. About Forest and its Value.

Petro Bilenchuk, Pavlo Babych, Pavlo Kubrak. Prior Directions of Activity in the Domain of New Information Technologies.

ПАНОРАМА

Тарас Будзинський. Якими будуть українські банкіри?

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

Ярослав Дзира. Доля рукопису дослідження «Біла джерел кобзарєвого слова».

Людмила Красицька. Цілісність геонаціонального космосу Т.Шевченка в контексті його родоводу.

ДОКУМЕНТИ

Ігор Верба. Сторінки історії Української Академії Наук в німецькій окупації: (кінець 1941 — початок 1942 рр.)

ОСНОВИ

Любомир Винар. Олександр Петрович Оглоблин (1899-1992) Короткий біографічний нарис.

Богдан Червак. Національна ідея на маргінесах історії. (до питання «О.Ольжич і український націоналізм»)

ARS

Людмила Ковальська, Неллі Присталенко. Оксана Павленко (1895-1991) До сторіччя з дня народження.

РЕЦЕНЗІЇ

Марина Дмитрієнко, Олексій Ясь. Тоталітаризм і Україна

PANORAMA

Taras Budzynskiy. What kind of Ukrainian Bankers Are to Be?

BASIC RESOURCES

Yaroslav Dzyra. The Fate of Manuscript to Exploration «By the Kobzar World Resources»

Lyudmyla Krasytyska. Integrality of T. Shevchenko's Geonational Space in the Context of His Family Tree.

DOCUMENTS

Ihor Verba. The Pages of History of Ukrainian Science Academy During German Occupancy (the End of 1941 — the Beginning of 1942).

PRINCIPLES

Lyubomyr Vynar. Olexander P.Ogloblyn (1899 — 1992). The brief Essay of Biography.

Bohdan Chervak. National Idea on the Marginal History. (to the Problem « O.Olzhych and Ukranian Nationalism»).

ARS

Lyudmila Kovalska, Nelly Prystalenko. Oksana Pavlenko (1895 — 1991). To Centenary from Birth.

REVIEWS

Maryna Dmytrienko, Olexiy Yas. Totalitarism and Ukraine.

ТОТАЛІТАРИЗМ І УКРАЇНА

В енциклопедіях та словниках пострадянської доби «тоталітаризм» (лат. *totalitas* — цілісність, повнота; від *totalis* — весь, повний) традиційно визначається як тип державного (суспільно-політичного) устрою, за якого здійснюється цілковитий контроль над усіма сферами суспільного і значною мірою приватного життя громадян. (Краткая философская энциклопедия.— М., 1994.— С. 458; Политология. Энциклопедический словарь.— М., 1993.— С. 375; Короткий політологічний словник.— К., 1991.— С. 84). Одним із перших поняття «*stato totalitario*» («тоталітарна держава») використав лідер італійських фашистів Беніто Муссоліні для позитивного позначення власної програми та характеристики режиму влади в Італії у 20-ті роки. «Свобода громадянина, — зазначалось у партійній програмі італійських націонал-соціалістів, — обмежується подвійно: свободою інших юридичних осіб та вищим правом нації жити та розвиватися». (Программа Национальной Фашистской партии// Магеровский Д. А. Фашистское государство.— М., 1928.— С. 77). В іншому програмовому документі — «Хартії праці» це обмеження свободи громадянина конкретизується вже в першому пункті: «1. Італійська нація є організмом, цілі, життя та засоби дії якої перевищують цілі, життя та засоби дії складаючих цей організм окремих осіб та їх груп. Вона репрезентує моральну, політичну та економічну єдність і цілковито здійснюється у фашистській державі». (Там же.— С. 90). Такою була характеристика нового режиму, подана його італійськими творцями. Проте,

Юрій Шаповал
Людина і система.
(Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні).
— Київ, 1994.— 270 с.
(Інститут національних відносин і політології
Національної академії наук України)
(Видання здійснено за фінансової підтримки
міжнародного фонду «Відродження»)

гене́за концепції (теорії) тоталітаризму бере свій початок не з партійних документів чи праць вождів націонал-соціалізму, а з ранніх критиків фашизму Г. Амендоли, Ф. Тураті, Г. Хеллера та ін., які вже у 20-ті роки намагалися виявити особливості «новітньої форми» соціально-політичного устрою.

В європейській суспільній думці 20—30-х років ХХ ст. формування тоталітарної системи пов'язувалося з загальною тенденцією соціально-політичного розвитку на створення раціонально-технократичного суспільства та виходом на політичну арену «масової людини» (маргінальних верств населення). (Современная западная философия. Словарь.— М., 1991.— С. 303—304). В очі сучасникам впадала й разюча подібність соціально-політичних процесів, принципів партійної організації, форм та методів політичної боротьби націонал-соціалістів і більшовиків. На початку 20-х років цю спорідненість щодо засобів і форм боротьби не тільки не заперечували, а й підкреслювали деякі з партійних лідерів РКП(б). Зокрема, лідер «лівих комуністів» Микола Бухарін

у 1923 році зазначав: «Характерним для методів фашистської боротьби являється те, що вони більше чим яка б то ни було партія усвоили себе і використовують на практиці досвід російської революції. Если бы рассматривать с формальной точки зрения, т. е. с точки зрения технических политических приемов, то это полное применение большевистской тактики и специально русского большевизма...» (Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет.— М., 1968.— С. 273—274).

У 30-ті роки спільні риси соціально-політичного розвитку радянського та німецького режимів помічають і ряд західних інтелектуалів лівосоціалістичного спрямування, які нарешті «відкривають» сталінський варіант тоталітаризму. Однак і вони мали своїх попередників в особі визначних теоретиків соціал-демократичного руху К. Каутського («Диктатура пролетаріату», Катеринослав, 1919), Ю. Мартова («Світовий більшовизм», Берлін, 1923) та ряду інших, які виступили з критикою більшовицького режиму на стадії його формування, вказавши на встановлення партійної диктатури

та використання масового терору в політичній боротьбі. Машина терору і репресій, яка набрала найбільших обертів в СРСР у другій половині 30-х років, спонукала не тільки до переоцінки радянського режиму з боку його колишніх прибічників, а й до пошуків ними загальних структурних та функціональних особливостей тоталітарних систем у Німеччині та Радянському Союзі. Тоді ж відбувається й переродження ряду лівосоціалістичних та комуністичних письменників (Франца Боркенау, Артура Кестлера, Джорджа Орвелла, Віктора Голланца), з-під пера яких вийшли численні твори, що викривали антилюдську сутність та спорідненість нацистської і сталінської систем. Найбільш відома з праць — книга Д. Орвелла «1984», в якій автор у літературній формі змалював «ідеальний тип» тоталітарної держави, увійшла до числа найвизначніших творів ХХ сторіччя. Після падіння III Рейху, зпочатком «холодної війни» інтерес до розробки кола проблем, пов'язаних з тоталітарними режимами, зростає надзвичайно. Світ побачили філософські, соціологічні, політичні, економічні, історичні дослідження та белетристичні твори Х. Арендта, Д. Тулміна, Р. Арона, Р. Левенталя, К. Фрідріха, З. Бжезинського та багатьох інших. Останніми двома дослідниками були запропоновані й шість ознак тоталітарних режимів, які в сучасній науці вважаються «класичними»: 1) єдина й обов'язкова для всіх ідеологія; 2) концентрація влади в руках однієї партії; 3) масовий, без будь-яких обмежень, політичний терор; 4) державна монополія на зброю та використання збройної сили; 5) партійна монополія на засоби масової інформації; 6) централізоване планове господарство. (Brzezinski Z. K., Friedrich C. J. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. — Cambridge, 1956).

З кінця 50— початку 60-х років концепції тоталітаризму зазнають численних критичних зауважень, оскільки вони, на думку опонентів,

не могли пояснити кризові явища та модерні ліберальні тенденції постсталінської доби. Подальший розвиток концепції тоталітаризму відбувався в напрямку конкретизації вихідних положень концепцій щодо механізму функціонування тоталітарних систем у різні періоди та особливостей національного характеру. Ренесанс у розвитку досліджень тоталітарних режимів припав на переддень східноєвропейської революції 1989 року, що призвела до падіння комуністичних режимів. Вона стала могутнім імпульсом для розвитку й використання концепцій тоталітаризму з метою пояснення подій кінця 80-х — початку 90-х рр. у країнах Варшавського блоку. (Баллестрем К. Г. Апорії теорії тоталітаризма// *Вопросы философии*. — 1992. — № 5. — С. 21—28). Принагідно можна вказати й на певну послідовність у формуванні концепцій тоталітаризму: 1) емпіричні спостереження опонентів та політичних супротивників, а то й звичайних очевидців становлення режиму; 2) визначення загальних типологічних ознак; 3) конкретизація типологічних ознак, установчих положень концепцій щодо принципів функціонування та організації тоталітарного режиму з урахуванням його регіональних, національних особливостей на різних історичних етапах.

В Україні доба тоталітаризму охопила сім десятиріч ХХ ст. Тому осмислення феномену тоталітарного режиму в українській історії конче необхідне не тільки для створення наукових концепцій національного історичного процесу, а й для розуміння сучасних соціально-політичних процесів в Україні та державах, які утворилися після розпаду СРСР. Останнім часом, впродовж кількох років, українська громадськість і наукові кола мали нагоду ознайомитись зі здобутками світової суспільної думки з означеної проблеми. Немало написано про сталінську добу в Україні й вітчизняними дослідниками. Однак разом з

пафосом публіцистичної, а іноді й наукової критики системи, часто губилися конкретні «виміри» епохи. Визначити та осягнути їх вдається ще не одній генерації науковців, щоб у всій можливій повноті відтворити складність та суперечливість цієї історичної доби. Серед них і «людський вимір» національної історії — доля, діяльність видатних особистостей, партійних вождів та функціонерів і, зрештою, звичайних, простих людей, сучасників режиму. Саме цій проблематиці й присвячена нова праця доктора історичних наук Юрія Шаповала, який обрав предметом свого дослідження діяльність і життя конкретних осіб в умовах тоталітарної системи.

Книга Ю. Шаповала «Людина і система» складається з трьох розділів: «I. Промовляють документи» (С. 10—79), «II. Трагічні силуети» (С. 82—192), «III. Вожді» (С. 195—254) та коротенького резюме «Замість епілога» (С. 257—270). Вони поділяються на більш дрібні історико-документальні нариси, присвячені Сергію Єфремову, Симону Петлюрі, Павлу Христюку, Михайлу Слабченку, Олександрю Шумському, Михайлу Волобуєву, Миколі Скрипнику та партійним вождям доби сталінізму, кожен з яких може розглядатися як цілком самостійний.

Хронологічно дослідження охоплює період 20—50-х років. Як зазначає автор, у «книзі практично немає тверджень або висновків, що не ґрунтуються на відповідній джерельній базі» (С. 5). Немає в праці й традиційного для наукових видань довідкового апарату та послань. Архівні матеріали, документальні свідчення (із зазначенням джерела) подаються безпосередньо в авторському викладі. Характерною рисою праці Шаповала виступає й дещо незвичний для наукового видання тип викладу — від першої особи, що дозволяє досліднику щедро ділитися авторськими думками, враженнями та коментарями. Тому, незважаючи на значну кількість документального матеріалу, книга

сприймається легко і дає можливість читачеві отримати не тільки відносно повне уявлення про ряд визначних особистостей, діяльність і доля яких досі залишаються маловідомими для сучасників, а й скласти певне уявлення про характеристичні риси сталінської епохи.

Часом, читаючи окремі документи, наведені істориком, в котрий раз переконаєшся, що історична дійсність, конкретні факти з життя реальних людей за своїм драматизмом часто перевершують події з життя кестлерівських та оруеллівських персонажів. Дійсність виявилася більш нещадною, ніж доля їх всесвітньо визначних літературних прототипів. Для прикладу тільки кілька рядків із заяви до парткому ВКП(б) при Виконавчому Комітеті Комуністичного Інтернаціоналу старої більшовички Серафими Гопнер, колишньої дружини визначного партійця Емануїла Квірінга, яку наводить автор у книзі. «Товариші! Повідомляю головні моменти моїх взаємовідносин з нині викритим ворогом партії і народу Квірінгом. Працювала з ним в одних парторганізаціях з 1917 р. до 1925 р. (з перервами). У ці ж роки ми були чоловіком і дружиною. Коли ми розірвали цей зв'язок (12 років тому), ми не припинили знайомства, зустрічалися або листувалися, зберігаючи дружні відносини... Таким чином, я визнаю, що в умовах близького і довгорічного

знайомства не розпізнала ворога партії, виявивши виняткову сліпоту і втрату пильності, і усвідомлюю, що заслуговую сувору осуду». (С. 39). Здавалося б, перед нами типове свідчення людини сталінської епохи, яких уже чимало опубліковано останнім часом. Разом з тим заява Гопнер, як і низка інших документів — це свідчення одного з рядових будівничих нового режиму, і в той же час самотня і містка характеристика тоталітарної системи, що вказує на вражаючі метаморфози суспільної моралі та людських цінностей у сталінську епоху.

Слідкуючи за долею особистостей, автор часто по-новому, із зовсім несподіваного боку висвітлює добре відомі й водночас викривлені та спотворені сторінки української історії. Однією з них є сумнозвісна «волобуєвщина», яка згадувалася в багатьох офіційних виданнях радянської епохи поруч з іншими «націоналістичними ухилами» — «шумськизмом» та «хвильовизмом». Її автор розглядає через діяльність, життєву долю конкретної людини — українського економіста, професора Миколи Волобуєва. Ю. Шаповал звертає увагу і на певний парадокс офіційної радянської історіографії, який виявився в персоніфікації політичних кампаній, ряду політичних явищ та процесів, внаслідок чого зі сторінок підручників та й самого життя

зникла, взагалі «розчинялася» сама особа, поступаючись місцем персоніфікованому явищу. Саме тому за офіційною версією історія радянської держави скидалася здебільшого на неухильний поступ «залізних закономірностей», ніж на реальну історію людей. Залишаючись вірним проголошеним принципам викладу, історик навмисно уникає узагальнюючих висновків та тверджень, даючи читачеві простір для власних роздумів над поданим матеріалом, висловлюючи авторську позицію в численних спостереженнях, які ненав'язливо присутні в його коментарях. Серед них і проблема «сталінської спадщини» в пост-сталінську добу, її сприйняття та оцінка партійними вождями в різні історичні періоди. Надзвичайно болючою й актуальною залишається вона і в нашому часі. Проте висновки, як і власний вибір, належить зробити читачеві, йому й тільки йому доведеться зіставляти факти, які дбайливо зібрані у книзі, з новими схемами «залізного порядку», «міцної влади», що так рясно народжуються в пост-тоталітарну епоху. Для українських науковців книга Ю. Шаповала — це добре забезпечений джерельно орієнтир на шляху до осмислення феномену тоталітаризму та його конкретних «вимірів» в українській історії.

*Марина Дмитріско
Олексій Ясь*